

Nem pusztán történelmi vizsgálódás

Szűcs Jenő könyve szerbül

(Jene Sič: Skica o trima evropskim istorijskim regionima, Stylos, Novi Sad, 2003)

Samuel Huntington világszerte nagy port felvert esszéjének (A civilizációk összecsapása és a világrend kialakulása) hazai kiadása óta, no meg Jugoszlávia széthullásának mintegy természetes reflexeként a szerb szellemi életben is felfokozódott az érdeklődés immár nemcsak arra a kérdésre várva a választ, hogy „honnan jöttünk és kik vagyunk?”, de arra is, hogy „merre tartunk és hová tartozunk?” Talán ennek tudható be, hogy néhány héttel ezelőtt az újvidéki Stylos Könyvkiadó gondozásában végre megjelent Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történelmi régiójáról című, a magyar történelmi gondolkozásban sarkalatosnak tekinthető tanulmánya. A karcsú, alig több mint száz oldalas kis könyv mindössze ötszáz példányban került kiadásra, ami aligha történhetett volna meg a Magyar Könyv Alapítvány támogatása nélkül, mellyel nyilván mindekelőtt a fordítót ösztönözték, és nem is hiába, mert Vickó Árpád ezúttal is szakszerűen szerbre ültetett, jó szöveget tett le az asztalra.

A néhai kiváló magyar középkorkutató írása legelőször a Történelmi Szemle 1981. évi 3. számában jelent meg, részben a Bibó Istvánra való emlékezés apropóján, azonban egy pusztán tudományos in memoriamnál sokkal nagyobb célokat maga elé tűzve. Szűcs ugyanis Bibó társadalomfilozófiájának és - tegyük hozzá - Hajnal István történelemszemléletének alapelemeire építkezve megkísérelte rendszerbe foglalni mindazon történelmi tapasztalatokat, amelyek Közép-Európa (vagy ahogyan ő nevezte: Kelet-Közép-Európa) sajátos, mind a keleti, mind a nyugati fejlődéstől eltérő sajátosságaira vonatkoztak.

„Hol húzódnak Európa belső határai?” – teszi fel a megválaszolandó, s első ránézésre nem is olyan bonyolult kérdést Szűcs Jenő. „Van egy nagyon markáns vonal, mely az Elba-Saale alsó folyásától délnek, a Lajta s tovább a hajdani Pannónia nyugati pereme mentén húzódva szeli át Európát: a Karoling Birodalom határa 800 táján. Ami ettől nyugatra esett, ott zajlott le a meglevő három évszázadban a későantik-keresztény és barbár-germán elemeknek az a szerves szimbiózisa,

melynek első – noha koraérett és átmeneti – szintézise volt maga a 'renovált' Impérium. (...) A másik póluson Bizánc helyezkedett el, noha egyelőre éppen nem 'európai' ambíciókkal (amint hogy a maga kisázsiai súlypontjával geográfiailag sem európai képlet volt)... (...) A kettős kisugárzás közt, kivált a nagy schizma (1054) után rajzolódott ki egy másik, az előbbivel nagyjából párhuzamos keletibb, nem kevésbé markáns határvonal az Al-Duna vidékétől fel a keleti Kárpátoknak s tovább északnak, a nyugati és keleti szlávorságot, a lengyel és orosz földet elválasztó erdőségek mentén, hogy azután a 13. században elérje a Baltikumot is.” Hogy ezek a határvonalak mennyire szívósaknak bizonyultak, azt egyrészt jelzi, hogy a szovjet érdekszféra határát nagyjából egészében az előzőnél jelölték ki. „Mintha csak Sztálin, Churchill és Roosevelt gondosan tanulmányozták volna a Nagy Károly-kori status quót” – jegyzi meg nem minden ironia nélkül Szűcs Jenő. Mi pedig tegyük hozzá, amit talán sejtethetett, de sohasem láthatott meg: a keletre terjeszkedő Európai Unió határai kísértetiesen egybeesnek a nyugati kereszténység és a keleti ortodoxia határaival, nagyjából úgy, ahogyan az 1054 után kialakult. Nos, nagyjából ezek azok a földrajzi koordináták, amelyek kijelölték Európa három történelmi régiójának határait.

Történész számára az igazi kérdések viszont valójában ezzel kezdődnek: Milyen bonyolult együttthatók következtében vált Európa nyugati régiója „a szabadság kis köreinek” (Bibó kifejezése) társadalmává; hogyan sikerült szétválasztani a spirituális és a hatalmi tekintélyt (szemben Kelet-Európával, ahol az egyház, majd később az ideológia mindig közvetlenül az állami tekintély kiszolgálója volt); hogyan alakulhatott ki a római jogi örökség talaján a természetjog és a társadalmi szerződés valamint a népszuverenitás elképzelése már évszázadokkal Rousseau előtt; és mi az oka annak, hogy Nyugaton már a feudalizmus, s majd a későbbi rendiség is erősen pluralisztikus szerkezetet teremtett, amit végső soron a XVII – XVIII. századi abszolút állam sem tudott megsemmisíteni. Ma már vitat-

hatatlan tény, hogy az, amit korábban sötét középkornak volt szokás nevezni, valójában az európai civilizáció megalapozásával azonos, s ennek a civilizációnak egyik fontos eleme az alá- és fölérendeltségi viszonyok szerződéses jellege.

Mindez természetesen Európa köztés, középső régiójában is kialakul, azonban sokkal csökevényesebb formában. A hűbériséget a familiaritás, a vazallusi „szerződéses” alárendeltséget a szerviensi „szolgálat” helyettesíti. Leegyszerűsítve azt mondhatnánk, hogy Kelet-Közép-Európa képlete nem más, mint a nyugati modell alkalmazási kísérlete keleti közegben. És mire megszilárdulnának a nyugati jellegű intézmények, Közép-Kelet-Európa ismét defenzívába szorul, nem kizárólag a török invázió folytán, hanem ama fáziskésés miatt is, ami ezt a térséget a Nyugattal szemben jellemzi. Sajnálatos tény, de éppen a fáziselőnyben levő Nyugat-Európa városiasodása és megnövekedett élelmszerszükséglete erősíti meg közvetett módon a „robotoltató” nagybirtokokat és a második jobbágyság kiszákmányoló intézményrendszerét Közép-Európában: Werbőczy diadala elképzelhetetlen lett volna a Nyugat természetes gazdasági önzése nélkül.

A Nyugat fokozatosan a társadalom alá rendelte az államot, a Kelet viszont, mindenekelőtt Oroszországot, „államosította az egész társadalmat”. Mindez korántsem a XX. századi kommunizmus találmánya volt, hanem a középkortól konzekvensen végigvonuló folyamat. Ennek pusztán szellemi végterméke, hogy amíg Nyugaton a hatalom legitimációja a jog, párhuzamosan olyan fogalmakkal, mint szabadság és képviselő, addig Keleten mindezt az igazság jóval misztikusabb, mert kevésbé definiálható fogalma helyettesíti, szinte egészen a közelmúltig.

Szücs Jenő tanulmánya — ezt éppen a könyv utolsó oldalai bizonyítják — nem pusztán történelmi vizsgálódás kívánt lenni Európa belső hatáiról, s azon belül is a köztés Európáról és Magyarországról. Szücs valójában a paradigmaváltás szükségességét ismerte fel, és a maga eszközeivel a kiutat kereste abból a válságból, amelynek tüneteit a nyolcvanas évek elején már nem lehetett eltíkolni. Amikor keleties gazdasági-társadalmi szerkezeti vonásokat és nyugatias alkatelemeket egyaránt kimutat Magyarország kora-újkorai történetében, s egyrészt a struktúra forradalmi átalakítását, másrészt a demokrácia kibontakoztatását jelöli ki követendő célnak, valójában visszanyúl Bibó 1945-46-os elképzeléseihez a „határolt és tervezett forradalomról”. A probléma viszont az, hogy ez a fogalom már megszű-

letése pillanatában is inkább ürügy és mimikri volt a felülről (vagy méginkább kívülről) jövő szovjet típusú etatista strukturális változások ellensúlyozására a nyugati demokrácia és az alulról építkező önkormányzatiság eszményeinek nevében.

Felmerül a kérdés, mit nyújthat Szücs Jenő évtizedekkel ezelőtt megírt, a magyar szellemi életben korszakalkotónak tekinthető tanulmánya a virtuális mai szerb olvasóknak, történészeknek, politikusoknak. Tény, hogy Szücs Jenő történelmi elemzése Európa régióiról és annak társadalomszerkezeti konzekvenciáiról — melyek kihatnak jelenünkre is — sok tekintetben megelőzte a Nyugat gondolkodóit, politikusait, stratégiakutató műhelyeit. Az először általa feltett kérdés, hogy hol vannak Európa határai, a hidegháború megszűnésével és a kommunizmus bukását követően minden korábbinál nagyobb aktualitást kapott. Lényegében a manapság sokat idézett Huntington is eljut a szücsi képlethez: „Hol ér véget Európa? Európa ott ér véget, ahol a nyugati kereszténység, és ahol az iszlám és az ortodoxia világa kezdődik. Ez az a válasz, amit Nyugat-Európában hallani szeretnének, amit visszafogottan, de döntő többségben támogatnak, és amit több értelmiségi és politikai vezető is nyíltan pártol.” A kérdés azonban ma már bonyolultabb, mint öt évvel ezelőtt, a könyv angol nyelvű megjelenésének idején. Tanúi lehetünk a centrum további terjeszkedési kísérletének a periféria felé. Éppen ezekben napokban, amikor e sorokat írom, fogalmazta meg Romano Prodi az Európai Unió legújabb bővítési javaslatát, s eszerint Európa nyugati fele hajlandó volna önmagába integrálni a Nyugat-Balkánt, beleértve Szerbiát és Montenegrót is. (Persze, hogy ehhez mit szólnak bizonyos ellenérdekeltek amerikai hatalmi körök, az egyelőre más kérdés.) A nyugati keresztény kultúrkörhöz tartozó volt kommunista államok (Horvátországot kivéve) de facto már megtették az integrációhoz vezető lépést, sőt, az ortodox civilizációhoz tartozó Románia és Bulgária is a várakozók listájára került. Szerbia számára tehát itt a nagy lehetőség, hogy látszólag egyetlen nagy nekirugaszkodással átugorja saját árnyékát. Ilyen összefüggésben vajon van-e aktualizálható, releváns üzenete Szücs Jenő könyvének? Talán. Mindenekelőtt az a kérdés, hogy megváltoztathatók-e a történelmi paradigmák determinizmusai: teremthető-e a hátrányból előny? Az európai történelem Szücs Jenő-i olvasata szerint igen. Ennek egyik bizonyítéka voltaképpen maga a nyugat-európai civilizáció, mely az antik Róma totális veresége után évszázadokkal később mégis talpra tudott állni, éppen

azért, mert a bukással a hagyományos kötöttségek béklyói is eltűntek, és tere nyílt a falvak és városok önkormányozásának, létrejöttek szerződéses viszonyok az osztályok, rendek, különféle társadalmi csoportok között, míg ezzel szemben Keleten, Bizáncban, ahol szigorúan őrizték Róma civilizációját és jogi örökségét, mely kétségtelenül magasabb szintű volt, mint a „barbároké”, a társadalom dinamikája megrekedt, az állam és a társadalom kapcsolata megfagyott, először a társadalmat, majd az államot bénítva meg. Nemzetek azonban teljesen vert helyzetekből is fel tudnak tápázkodni, sőt, szerencsés konstellációknak köszönhetően olyik esetben éppen korábbi katasztrófák történelmi törmeléke válik majd a felvirágzás táptalajává. Szúcs erre két történelmi példát is említ: Lengyelországot és Csehországot. Lengyelország emellett azért is érdekes a számunkra, mert azt is példázza, hogy a nyugatias modell átvétele keleties társadalmi keretek közé, hozhat átmenetileg gyors felvirágzást, de előbb-utóbb katasztrófhhoz vezet. Ez történt a lengyel „nemesi köztársasággal”, amely „anti-abszolutista” alapon kívánta megszervezni az államot, azonban városi bázis nélkül a korlátlan nemesi szabadság anarchiába torkollott és az államélet teljes megbénulását, majd a külső intervenciót és az ország felosztását hozta magával. Paradox módon a nyugatias modell felvilágosult abszolutista követői – József, Frigyes és Katalin – ásták meg annak a Lengyelországnak a sírját, amely a nyugati modell átvételével, strukturális reformok nélkül, nem tudott mit kezdeni. Csehország viszont 1620 után teljes mértékben a Habsburg abszolutizmus brutális elnyomása alá került: nemzeti nemességét gyakorlatilag teljesen kiirtották, s a társadalom fölé – mesterségesen – jórészt idegen nyelvű, az abszolutizmust kiszolgáló hivatalnok-arisztokráciát helyeztek, amely viszont a nyugati merkantilizmust szorgalmazva, lényegében szándékától függetlenül, megalapozta a cseh polgári fejlődést, és ezáltal a cseh nemzettudat és polgári öntudat kialakulását is. (Csak óvatosan teszem hozzá, hogy talán ebben a történelmi tradícióban gyökerezik a cseh polgári öntudat švejkji megnyilvánulási formája is.)

De valójában a történelem fintora, ahogyan a hódoltsági területeken létrejönnek a lényegében nyugatias képletű magyar mezővárosok is, amelyek egyébként a korábbi földesúri önkény miatt aligha jelenhettek volna meg a történelem porondján. A katasztrófa, amit a török hódítás magával hozott a XVI-XVII. században, alulról építkező mezővárosi demokráciát és önkormányzatot eredményezett, alig néhány évtized múlva,

mely kihatásában az Alföldön (így a Délvidéken is), ha erősen viseletes formájában is, de máig érezteti hatását.

Hogyan lehet mégis, hogy a korábbi fejlődést eltorzító török uralom, mely kipusztította a Balkán népeinek földesúri osztályát, akárcsak a Habsburgok a csehországi nemességet, valójában a Balkánon és Szerbiában mégsem tudott alapjává lenni egy nyugatias vagy legalább félnyugatias polgári fejlődésnek? Pedig Szúcs Jenő – Bibó István nyomán — nagy fontosságot tulajdonított annak, hogy nemesség híján évszázados fejlődés nyomán „kisparaszti társadalmak emelkedtek ki az oszmán tengerből”. Később ez vált a demokratikus nemzeti felszabadító mozgalmak alapjává, olyanynyira, hogy Nyugaton sokan még a XX. század húszas-harmincas éveiben is abban az illúzióban ringatták magukat, hogy Jugoszláviában és Szerbiában egy sajátos kisparaszti demokrácia van születőben. A kérdés mármost az, hogy azt a történelmi előnyt, amit a középkori szerb nemesség kipusztulásából eredt azáltal, hogy egy viszonylag önálló kisparaszti társadalom jöhetett létre pl. a közép-kelet-európai „második jobbágyság” kötöttségei helyett, miért nem tudta Szerbia a polgári fejlődés és az alulról építkező demokrácia javára felhasználni a későbbiekben. Mert hogy nem tudta, az kétségtelen. Történészek dolga volna ki-elemezni azt a folyamatot, ahogyan a XIX. század Szerbiájában a nem létező nemesség szerepét fokozatosan átveszi a csinovnyikrendszer és a katonatiszti elit korrupt uralma. Természetesen a kisparaszti öntudat ethosza azért sohasem pusztult ki Szerbiából. Meglétének — a külpolitikai konstellációk mellett — minden bizonnyal óriási szerepe volt abban, hogy a titói kommunizmus a mezőgazdaság totális államosítását sohasem tudta megvalósítani, vagyis nem tudott teljesen felzárkózni ahhoz a keleti modellhez, amit az ortodoxiával szimbiózisban élő orosz cárizmus abszolutizmusa, majd pedig a szovjet kommunista diktatúra képviselt a legkonzekvensebben..

Van tehát, mégha igen csenevész is, olyan történelmi hagyomány, amelyre a szerbiai reformtörekvéseket építeni lehet, de ezzel szemben ott van egy másik is, amely ugyancsak a balkáni kisparaszti és katonaparaszti tradíciókból nőtt ki, nevezetesen a fosztogatás, a sarc és a szabad rablás, mint a tőkefelhalmozás forrása, amely a Balkán társadalmának (sok évszázados gerillaharcok és hajdukoskodások révén meghatározó ethoszává vált. E két – lényegében egy töről fakadó – ethosz küzdelmének és iszabirkózásának lehetünk ta-

núi, sőt részesei nap mint nap. Hogy melyik a nyugati-as modell, az nem kétséges. De azt is látnunk kell, hogy mindkettő hívei és letéteményesei alkalmazkodni kívánnak és alkalmazkodni fognak a nyugati elvárásokhoz. Ám a Nyugat értékrendszerét úgy is át lehet venni, hogy a társadalom alávetettségén mit sem változtatunk. Ezt az utat járta végig Oroszország Nagy Péter reformjainak hatására. De van egy másik út is, és ez a nehezebb: a szabadság kis köreinek megteremtése, a társadalmi csoportok önállóságán alapuló jogállam, a nem-

zeti, vallási, területi és legkülönbözőbb társadalmi közösségek és csoportok autonómiája. Mindezt fölülről megteremteni lehet ugyan, de nem érdemes, hiszen ami nem szerves fejlődés eredményeként jön létre, amúgyis semmivé válik, vagy önmaga paródiájába fordul.

A szerb társadalom nagy kérdése az, hogy van-e ereje egy igazi fordulathoz, vagy sem. Hogy képes-e átugrani saját árnyékát.

Tulajdonképpen ezen múlik az is, hogy hányan és mit fognak kiolvasni Szűcs Jenő könyvéből...

